

УДК 340.13

Макарчук Віталій Володимирович –

*кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теоретико-правових та
соціально-гуманітарних дисциплін
Білоцерківського національного аграрного університету*

Vitalii V. Makarchuk –

*candidate of juridical sciences,
assistant of the department of theoretical legal,
social and humanitarian disciplines,
Bila Tserkva National Agrarian University
(8/1 Soborna pl. Bila Tserkva, Kyivska oblast, 09117 Ukraine)*

Трансформація правового статусу реєстрового козацтва в умовах ліквідації Української гетьманської держави

В статті розглянуто умови трансформації правового статусу реєстрового козацтва у XVIII ст. Відображено поступовий процес ліквідації Української гетьманської держави та остаточну інтеграцію українського суспільства і козацтва до загальноімперської структури суспільства абсолютної монархії - Російської імперії.

Ключові слова: *реєстрове козацтво, правовий статус, Українська гетьманська держава, польсько-литовське законодавство, правові акти гетьманської влади, договірні статті, російське законодавство.*

В статье рассмотрены условия трансформации правового статуса реестрового казачества в XVIII в. Отражен постепенный процесс ликвидации Украинского гетманского государства и окончательную интеграцию украинского общества и казачества к общеимперской структуре общества абсолютной монархии - Российской империи.

Ключевые слова: *реестровое казачество, правовой статус, Украинское гетманское государство, польско-литовское законодательство, правовые акты гетманской власти, договорные статьи, российское законодательство.*

V.V. Makarchuk Transformation of Legal Status of Registered Cossack in the Conditions of the Liquidation of Ukrainian Hetman Country

The article deals with the conditions for the transformation of the legal status of the Registered Cossacks in the XVIII century. The gradual process of liquidation of the Ukrainian Hetman state and the final integration of the Ukrainian society and the Cossacks into the imperial structure of the society of the absolute monarchy - the Russian Empire - is illustrated.

The research is based on the legal acts of the Grand Duchy of Lithuania, the kings of the Polish-Lithuanian State, the Ukrainian Hetmans and hetman authorities, treaties and international treaties, as well as on the acts of the Moscow tsarists and the legislation of the Russian Empire.

Since 1654, the Pereiaslav Agreement and the articles of the hetmans with the Moscow tsarist agreements concluded on its basis became the constitutional source of the legal status of the Registered Cossacks. After all, it was the treaty articles that declared the military-political alliance of Cossack Ukraine with the Moscow state and were determined the Registered Cossacks as the basis of the armed forces of the Ukrainian Hetman state and guaranteed the inviolability of the Cossack rights and freedoms.

The study found that the Institute of Registered Cossacks in Ukraine became a kind of analogue of the contract military service. However, its peculiarity is that military service recruiting in the studied time was mostly carried out by the aggressor countries, which entered a register of military service with the local Ukrainian Cossack population. It was the Cossack population whose duty was to protect the borders of the state in the

remote places. And it was only in the period of the Ukrainian hetman state (the Zaporozhian Army), which lasted from the middle of the 17th to the end of the 17th century, that the Registered Cossacks served to its own Ukrainian state. The Registered Cossacks was the second largest population group, after the peasants, during the entire period of the existence of the Ukrainian Hetman state. It was the Cossacks who made the basis of the armed forces of the then Cossack Ukraine. In addition to military service, the ordinary Cossacks, being a significant part of the population of their cities and towns, participated in the restoration of their fortifications and were involved in public works – constructed public buildings, fortifications etc.

At the same time, the institutional and social structuring of the Cossacks is clearly noted during the period of the Ukrainian Hetman state. Also, the social category of the Cossacks forms a holistic system with its structural elements – the ordinary Cossacks, the government officer and a significant military community.

However, the legal status of the registered Cossacks in these states was not constant, it changed under the influence of the following factors: the need to involve the registered as a force to carry out military campaigns against the enemy; border guard; performance of police functions on the territory of the settlement of the Ukrainian (Cossack) population; restraining military forces of the neighbouring countries, etc. A comprehensive analysis of the logic, nature, and evolution of the legal status of the Registered Cossacks in the conditions of its functioning in various institutions and in coexistence with diverse legal systems of Europe and Asia remains a pressing issue.

Keywords: *Registered Cossacks, legal status, Ukrainian Hetman state, Polish-Lithuanian legislation, legal acts of the Hetmanate authorities, treaty articles, Russian legislation.*

Постановка проблеми. Становлення абсолютизму в Російській імперії істотно позначилося на становищі Української козацької держави та зокрема реєстрового козацтва. Затвердження договірних статей у першій половині XVIII ст. встановлювало верховенство царської влади над Україною та скорочення козацького реєстру з одночасним обмеженням прав й вольностей. Засвідчується, це тим, що до царя зверталися з проханням підтвердити особливі права генеральної старшини, окремі суспільні верстви, зокрема й козацтво. В минулому залишилася практика взаємовідносин між урядовими установами, що з моменту військово-політичного союзу в Українській козацькій державі діяли тільки ті нормативні акти, які приймалися лише для цієї території, загальна система російського права в Україну не поширювалася, а царські урядовці формально не втручалися в справи української владної та судової організації.

На теренах України джерелом і водночас ресурсом інституту наймання було козацтво, яке відіграло провідну роль у національно-визвольній війні середини XVII ст. Останнє змушує звернути увагу на інститут реєстрового козацтва через виражено осучаснені риси, такі як публічно-правова природа реєстрового козацтва із сформованою правосуб'єктністю, яка визнавалася суспільством організаційно-

функціональною структурою в системі збройних сил держав, на службі яких перебували козаки.

Звернення до досвіду формування і діяльності реєстрового козацтва є вповні актуальним конструктом корпоративної і водночас національної самоідентифікації сучасного інституту контрактників у Збройних силах України, що продовжує бути актуальним у зв'язку із прискореним переходом на засади професійного війська.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та невирішені проблеми. Питання трансформації правового статусу реєстрового козацтва в умовах ліквідації Української гетьманської держави у XVIII ст. в своїх працях торкаються такі науковці як Є. Погосян, В. Смолій, О. Субтельний, В. Шевчук та А. Яковлів. Разом з тим, більшість зазначених праць є історичними та описують суспільно-політичні, військові чи інші аспекти. Правова база Російської імперії, її змістовна та законодавчо-технічна характеристика, ефективність та успішність застосування цих правових норм на місцях, цілісна картина трансформації правового статусу реєстрового козацтва у XVIII ст. у процесі ліквідації Української гетьманської держави та остаточна інтеграція українського суспільства і козацтва до загальноімперської структури суспільства абсолютної монархії - Російської імперії, здебільшого залишаються

поза їхньою увагою або ж їх описують фрагментарно.

Метою цієї статті є продемонструвати умови трансформації правового статусу реєстрового козацтва у XVIII ст., показати поступовий процес ліквідації Української гетьманської держави та остаточну інтеграцію українського суспільства і козацтва до загальноімперської структури суспільства абсолютної монархії - Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. На рубежі XVII–XVIII ст. в Московії завершився перехід від станово-представницької монархії до абсолютної. Основною ознакою державно-правової форми абсолютизму являється відсутність будь-яких державних органів, які б обмежували спадкову владу царя.

Як стверджують сучасні дослідники історії права: абсолютизм у Московії, а пізніше Російській імперії дістав законодавче оформлення у тлумаченні 20-го артикулу Військового статуту, де йшлося, що «його величність самовладний монарх, який нікому на світі про свої справи відповіді дати не повинен, але силу і владу має... по своїй волі і благомислію управляти». У Духовному регламенті було зазначено: «Імператор всеросійський є монарх самодержавний і необмежений. Коритися його верховній владі сам Бог велить». Аналогічні визначення містилися в Морському статуті 1720 р. [1, с. 125]. Тож правовий і духовний статус абсолютного монарха в Російській імперії було закріплено.

Особливо після подій 1708–1709 рр., тобто переходу частини старшини на чолі з гетьманом І. Мазепою на сторону Швеції, та в умовах перетворення Московії в абсолютну монархію, легалізувались давні наміри Петра I стосовно обмеження прав гетьманської влади і посилення втручання Росії у внутрішні справи України.

Адже перехід українського гетьмана на бік шведського короля був несподіванкою для московського царя, який спочатку вважав цю акцію шведською провокацією [2, с. 315]. Петро I, після «зміни» І. Мазепи, у листі до Ф. Апраксина емоційно писав про українського гетьмана як про нового Іуду, відступника, який порушив клятву та зрадив власних людей [3, с. 133]. Але московський цар швидко зорієнтувався у тій ситуації. Україна дізналася

про повстання І. Мазепи саме з грамот Петра I, в яких він оголошував, що гетьман, забувши страх Божий та хресне цілування, перейшов до короля шведського, вчинив договір з С. Лещинським, щоб віддати «малоросійський народ» під польську владу, а православну церкву перевести в унію та запропонував старшині вибрати собі нового гетьмана за «правами своїми». Нововведенням у московсько-українських стосунках стала ідеологічна зміна у формулюванні Петром I свого відношення до українського суспільства загалом та козацтва зокрема [4, с. 241–242]. Тобто московський монарх оголошував себе захисником Війська Запорозького та підкреслював своє піклування про нього. У подальшому Петро I та його оточення домоглися ще більших успіхів як у військовому, так і в ідеологічному плані. На територію Української козацької держави було уведено 10 драгунських полків, знищено Батурин, конфісковано маєтки прихильної до І. Мазепи козацької старшини. Петро I, «стративши» чучело І. Мазепи, організувавши анафему гетьману з вуст церковної української ієрархії та провівши вибори І. Скоропадського, захопив ініціативу у «пропагандистській війні» зими 1708–1709 років.

Надалі московський монарх перестає заgravати із козацтвом, а взаємини українського Гетьманату з російською монархією суттєво змінюються. Однією з формальних підстав цього було початок реформаторської діяльності Петра I. А тому перша половина XVIII ст. стає перехідним етапом в українській політиці царя. В цей час ще функціонували певні старі «московські» підходи, але водночас з'являлися нові «імперські». Промовистим доказом змін були поява інституту царських резидентів у державному житті української держави, активне втручання Московії в кадрову політику українського уряду, насильницька інтеграція господарського комплексу Лівобережної України у внутрішній ринок Російської імперії, залучення її матеріальних ресурсів до військових потреб Російської держави [1, с. 127]. Однак найбільш суттєвим для даного дослідження були відкриті спроби інкорпорації козацтва до загальноімперської структури суспільства через запровадження російських правових норм в правову систему Української гетьманської держави.

Формально устрій Війська Запорозького залишався без змін, проте фактично ж цар Петро I намагався все приборати до своїх рук. Практично це здійснювалося шляхом контролю з боку царату над діяльністю автономних установ, збільшення кількості нормативних актів самодержавної влади, що видавалися спеціально для України, а також поширення на її території загальноімперських законодавчих актів. Головним чином їх визначали царські грамоти й «іменні» укази, постанови Сенату та інших вищих органів центральної влади [1, с. 130].

З оформленням абсолютизму беззаперечне панівне становище в якості джерела права набув закон – акт верховної влади, що встановлював нові правові норми [5, с. 58]. Актами верховної влади ставала виключно воля імператора. Як зазначав дослідник історії права Росії І.А. Ісаєв «Законодательная инициатива принадлежала прежде всего монарху» [6, с. 153]. Законопроекти часто готувалися в різноманітних центральних установах (в Сенаті, Синоді, колегіях), але для того щоб вони стали законами, обов'язковою була санкція імператора. Письмове оформлення законів і їх публікація ставали обов'язковими. В Генеральному регламенті було встановлено, що «словесные указы никогда отправляемы быть не подлежат» [5, с. 74].

Отож, єдиним джерелом права імперської Росії визнавався закон. Правовий звичай, що був основою козацького права та відіграв важливу роль в якості джерела права Московської держави, залишається фактично лише у сільській місцевості. В силу цього, характер законодавства Росії імперського періоду має мало спільного з характером законодавства Московської держави. В цей час, як законодавчі пам'ятки московського періоду були нічим іншим, як збірниками існуючого законодавчого матеріалу, головним джерелом яких являлось звичаєве право, відображаючи в силу цього консервативний характер, законодавство ж імперського періоду, було витвором теоретичного розуміння окремої особи, чи запозичення іноземного законодавства, при цьому відображаючи «реформаторський» характер [6, с. 156]. Імперське законодавство поступово ставало повноцінним джерелом права Війська Запорозького. Спроби ліквідації автономних установ і обмеження правового статусу козацтва здійснювалися виключно за допомогою царського законодавства.

Цар затверджував гетьмана – воєначальника, що стояв на чолі козацького війська, а також полковників. Вже з кінця XVII ст. вступ на посаду полковників проводилося лише з санкції царату. Згодом царат сам став призначати полковників, причому не тільки з середовища козацької старшини, а й з російських офіцерів. Одночасно з цим посилюється контроль царизму за призначенням сотників, а з початку XVIII ст. сотники призначалися царськими указами.

Воєнні дії українського козацтва відбувалися за завданням і планами російського командування. Царськими указами визначалися чисельність козацького війська, яке виступало в похід, час і порядок його виступів, напрям і маршрут просування, порядок постачання продовольством, несення козаками розвідувальної, сторожової та гарнізонної служб тощо. Наприклад, указом царя від 14 березня 1716 р. 10 тис. реєстровців було відправлено на охорону російського кордону на південному сході країни [7, с. 94].

Одночасно відбуваються зміни в організаційній структурі українського війська, що негативно позначилося на його самобутності й врешті-решт призвело до влиття у російську армію. Початок цього процесу було покладено указом царя від 18 травня 1723 р., коли козацькі полки як військові одиниці було передано в підпорядкування Г. Голіцина – головнокомандувача нерегулярними силами Російської імперії. Крім того, у воєнних походах козаки підпорядковувалися російському командуванню. При цьому їхня чисельність продовжувала зменшуватися. За указом Анни Іоанівної їх було скорочено до 20 тис. осіб.

Згодом царська влада почала використовувати козацьке військо не за призначенням, а саме на важких фізичних роботах (прокладанні доріг, будівництві мостів, фортець, ритті каналів). Так указами царя в 1716 р. 10 тис. козаків вислали рити канал Волга-Дон біля Царицина, 1718 р. сюди було послано новий підрозділ українського війська, другий будував лінію оборони над річкою Терек на Кавказі, у 1721 р. 10 тис. козаків було послано на будівництво Ладозького каналу, на зміну їм у 1722 р. знову було послано 10 тис. козаків. Важкі каторжні умови, невизначений клімат призвели до загибелі близько 30 відсотків козаків, а значна

частина тих, що залишилися в живих не повернулася на батьківщину [8, с. 398-401].

Істотних змін зазнав статус гетьмана. В 1709 р. Петро I запровадив інститут царських резидентів при гетьмані. Царським резидентом при І. Скоропадському було призначено стольника А. Ізмайлова «для своих, великого государя, дел и советов». Офіційні прерогативи нової державної інституції визначалися царською інструкцією від 18 липня 1709 р. Вони включали такі функції: слідкувати за переміщенням запорожців на кордонах України; нейтралізувати агітацію прибічників І. Мазепи; контролювати зовнішньополітичні кроки І. Скоропадського; слідкувати за тим, щоб останній не звільняв і не призначав на старшинські уряди козаків, «не описавшись к великому государю». Однак коло функціональних обов'язків царського резидента суттєво розширювала таємна інструкція, ухвалена монархом 27 липня 1709 р. У цьому документі не лише конкретизувалися та уточнювалися повноваження російського представника, а й істотно зміщувалися акценти в його діяльності. Так, зокрема, щодо політичного нагляду резиденту наказувалося «...смотреть накрепко, чтоб как в нем, гетьмане, так и в старшине и в полковниках никакой шатости к измене народа... не было, и раздывать того накрепко всякими способами...» [9, с. 228 - 230]. В окремих таємних статтях інструкції було зазначено: у ст. 1 міститься вимога стежити за спокоєм в краї; зміст ст. 2 вимагала стежити за Низом (Січчю), не допускати там збиратися вільнодумцям, викорінювати дух супротиву; у ст. 3 міститься зобов'язання повідомляти царат про прибуття до гетьманів послів, приймати їх разом з гетьманом, а листи, що йому надіслані від іноземців, перекладати і копії надсилати царю; у ст. 4 без згоди царя не допускалося обрання нових старшин; у ст. 5 вимагалось не допускати, щоб гетьман карав старшину смертю; у ст.ст. 7,9,10 містилися назви різних форм покарання для «мазепинців», мали ці люди платити по 2 єфимки з двору до царської казни [10, с. 246]. Були також інші вимоги. Скажімо, не допускати зв'язків гетьмана з країнами сусідами, ворожими до Російської імперії. Під наглядом резидента мала знаходитися вся фінансова система гетьмана. До України вводився московський піхотний полк, як поліцейська сила. Вимагалось

стежити за розмовами і виявляти людей «благодійних» і їх ставити на уряди.

Таким чином, призначення резидента А. Ізмайлова та його наступників було по суті значним обмеженням, а пізніше знищенням інституту гетьманської влади в Україні та встановлення чіткого царського контролю над реєстровим козацтвом. Резидент наполегливо став втручатися до гетьманського управління. Навіть ставив свої підписи під універсалами гетьмана. Як влучно висловився російський історик С. Соловйов царські резиденти при дворі гетьмана були «очами і вухами царськими» [11, с. 30].

На початку 20-х років XVIII ст. уряд Петра I здійснив спробу реорганізувати роботу Генеральної військової канцелярії, започаткувавши таким чином ще один важливий напрям інтеграції – уніфікацію державних порядків Української козацької держави до російського зразка. 17 листопада 1720 р. монаршим канцлером було видано розпорядження «Об учреждении в Малоросии Войсковой канцелярии и о преведении к присяги служителей оной» [9, с. 307].

Ще одним важливим правовим актом царя що визначав правове становище реєстрового козацтва та набув поширення на території Української козацької держави був Табель про ранги 1722 р., якого російський історик-правознавець В.Н. Латкін назвав другим найбільш важливим законодавчим актом, що відносився до категорії сепаратних указів. Табель про ранги встановлював три ранги чи класи службових досягнень, а саме: військові та цивільні чини (останні в розумінні почесних титулів), всі посади центрального і місцевого управління загалом по цивільній, військовій, придворній та морській службі, і орден (власне кажучи, один орден Андрія Первозванного). Таким чином Табель про ранги повністю розмежував поняття чину (як почесного титулу), посади і ордену. Табель про ранги в історії Російської імперії відіграв велике значення, оскільки надав можливість «каждому обдарованому человеку выдвинуться вперед, каковы бы ни были его род и плем'я» [12, с. 34]. Однак поступове поширення загальноросійських чинів та посад на території Української козацької держави, згубно позначилося на збереженні її традиційних військових звань та державних

посад, так починаючи з 1733 р. козацький полковник зрівнювався у правах із генерал-майором за славнозвісним Табелем про ранги.

В ході реформи 1722–1725 рр. українсько-російські відносини набули якісно нового змісту – інкорпораційні тенденції в політиці російської монархії, що спонтанно виникали в другій половині XVII ст., та зримо виявилися на початку XVIII ст., у зазначений час поклали початок руйнації козацтва як військового та суспільного стану, започаткувавши процес реального поглинання української державності імперськими структурами.

Контрреформи 1726–1727 рр. проведені після смерті Петра I та зумовлені рядом факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, скасували чинність деяких найбільш радикальних заходів уряду Петра I.

Наприклад, особливістю обрання Д.Апостола було те, що договірних статей так само, як із І. Скоропадським, складено не було, отже гетьман підпадав під царську волю, не маючи змоги управляти на договірних зобов'язаннях. І лише в 1728 р. під час коронації Петра II, гетьман Д. Апостол в березні цього ж року подав президенту Колегії іноземних справ Г. Головкіну “Статейні пункти” на затвердження. У відповідь одержав так звані “Решительные пункты” 22 серпня 1728 р., що склалися з 20 пунктів. Головна їх суть зводилася до обмеження влади гетьмана і політичної автономії України [13, с. 125].

Ці пункти надавались у формі царського указу. А. Яковлів у книзі “Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках” слушно зазначає, що “традиційну договірну форми замінено формою указною, започата Петром I, знайшла в “Решительных пунктах” своє довершення” [13, с. 127]. Як за своєю формою, так і змістом “Решительные пункты” 1728 р. в багатьох аспектах різняться від попередніх українсько-московських договорів та статей, зокрема, щодо двохсторонності та рівноправності сторін.

Таким чином, складені “Решительные пункты” Д. Апостолом були правовим актом, який регламентував внутрішнє політичне, соціальне та економічне життя в Україні, як зазначав науковець В. Шевчук “Статейні пункти” Д. Апостола витримані як реанімація Української козацької держави загалом та козацького стану зокрема, що була цілком

розладнана після нещадних супроти неї ударів Петра I, і стала фактично реакцією на нищення російським царатом українських прав та вольностей і повернення України у той статус, який вона здобула договорами з царями і довгий час за ними жила” [14, с. 268–269].

Достатньо «м'яка» на кінець 20-х – початок 60-х років XVIII ст. політика центральної влади щодо суспільства Української козацької держави сприяла посиленню автономістських поглядів в середовищі козацтва. Імператриця Анна Іоанівна своїми указами підштовхувала роботу правників Української козацької держави над кодифікацією чинного законодавства.

Новообраний К. Розумовський навіть почав самовільно призначати полковників, хоча це було заборонено Петром I. На запит Колегії іноземних справ до Генеральної військової канцелярії К. Розумовський відповів, що він «в силе прав волностей и обыкновений и порядков малороссийских» своїми універсалами за результатами виборів призначав полковників. З Колегії повідомили, що їм не відомо «о таких правах и обыкновениях». Відновлення гетьманства загальмувало процес інкорпорації України та розширило її автономію. У листопаді 1750 р. було видано указ Єлизавети Петрівни про підпорядкування Запорозжя гетьманові, хоча реальна влада залишалася у руках Київського генерал-губернатора. До березня 1754 р. К. Розумовський самостійно призначав полковників, того ж року намагався відновити зовнішньополітичні відносини. У цей час зросла роль козацької старшини у політичному житті Війська Запорозького, оновилися регулярні Ради старшин у Глухові [15, с. 288–289].

Отже, правова легітимація козацького суспільного стану розвивалася поряд з інституційною ліквідацією української автономії. Цей розвиток був пристосуванням до нових умов життя, в яких у термінології «вольностей» та «прав» захищалися особливості правової системи Української козацької держави. Для козацької старшини найактуальнішою проблемою була аргументація збереження корпоративних прав шляхетського стану. Захист козацькою старшиною автономії Війська Запорозького співпадав з боротьбою за правову легітимацію реальної влади над суспільством.

Висновки. В другій половині XVIII ст. іншою була не тільки Російська імперія, але й українське суспільство. Нове покоління козацьких старшин та рядового козацтва сприймало російського протектора як єдиного з можливих, але мало свої нові політичні інтереси. Прогресивна частина імператорського двору також кардинально змінилася. А існування автономної України у межах Російської імперії вже розглядалося як «феодальний» пережиток.

Завершальним етапом імперського правового визнання та водночас інтеграції реєстрового козацтва до російських правових реалій стало видання Катериною II 3 травня 1783 р. Жалуваної грамоти дворянству, що остаточно виокремила реєстровців із загальної маси козацтва тісно пов'язаної із селянством та міщанством. Саме із виданням цієї грамоти представникам реєстрового козацтва дозволялося вийти до складу російського дворянства. Водночас заборона селянству вільного переходу із місця на місце остаточно закріпила колишніх посполитих за

«новоспеченими» панами із середовища козацької старшини.

Таким чином реєстровці в тогочасних умовах остаточної інтеграції українського суспільства в імперський конгломерат отримали найголовніше із колишніх прав та вольностей – особисту свободу. Адже у державі, яку творив Петро I та продовжувала державотворчу традицію Катерина II, не було місця для автономних окраїн з їх привілейованим, яке відрізнялося в правовому статусі від великоросійських підданих царя, населенням. Відтак, автономії мали бути інкорпоровані, а їх населення в даному випадку козацтво – інтегроване до нової загальноімперської структури суспільства.

Список використаних джерел:

1. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / Джужа О.М., Калиновський В.С., Третьякова Т.А., Анатольєва О.І.; за заг. ред. проф. О.М. Джужи. Київ: Атіка, 2006. 256 с.
2. Погосян Е. И. С. Мазепа в русской официальной культуре 1708–1725 гг. *Mazepa and his time. History, culture, society. Ed. By G. Siedina, Alessandria, 2004. С. 315–359*
3. Subtelny O. *Domination of Eastern Europe. Native, Nobilities and Foreign Absolutism, 1500–1715. Kingston and Montreal, 1986. 270 p.*
4. Письма и бумаги императора Петра Великого. Москва: Изд. АН СССР, 1948, Т. 8. 406 с.
5. Рогожин А.И., Ярмыш А.Н. Государство и право России в период становления и развития абсолютизма (вторая половина XVII – конец XVIII в.): учеб. пособие. Киев: УМК ВО, 1989. 80 с.
6. Исаев И.А. История государства и права России: учебник для юридических вузов. Изд. 3-е перераб. и доп. Москва: Юристъ, 1996. 544 с.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Санкт-Петербург, 1830, Т. 5. 780 с.
8. Історія українського козацтва: Нариси. у 2 т. Редкол.: В.А. Смолій та ін. К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. Т. 2. 724 с.
9. Источники малороссийской истории: собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. В 2-х частях. Москва, 1859. Т. 2. 336 с.
10. Лазаревський О. Люди старої Малоросії. Голов. редкол.: О. Лазаревський. К., 1882. Т. 1. 418 с.
11. Соловьёв С. М. История России с древнейших времен. Москва, 1991. Т. 16. 1516 с.
12. Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи. Издание 2-ое., Санкт-Петербург, 1909. 644 с.
13. Яковлів А., Ричка В. М. Українсько-Московські договори XVII – XVIII віках. *Український історичний журнал*. № 6, 1995. с. 124–137.

14. Шевчук В. Козацька держава. К.: Абрис, 1995. 392 с.
15. Смолій В. А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К.: Альтернативи, 1997. 368 с.

References:

1. Istorii derzhavy i prava zarubizhnykh krain: Navchalnyi posibnyk / Dzhuzha O.M., Kalynovskyi V.S., Tretiakova T.A., Anatolieva O.I.; za zah. red. prof. O.M. Dzhuzhy. Kyiv: Atika, 2006. 256 s. (*in Ukrainian*)
2. Pohosian E. Y. S. Mazepa v russkoi ofytsyalnoi kulture 1708–1725 hh. *Mazepa and his time. History, culture, society*. Ed. By G. Siedina, Alessandria, 2004. S. 315–359
3. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native, Nobilities and Foreign Absolutism, 1500–1715. Kingston and Montreal, 1986. 270 p. (*In English*)
4. Pysma y bumahy ymperatora Petra Velykoho. Moskva: Yzd. AN SSSR, 1948, T. 8. 406 s. (*in Russian*)
5. Rohozhyn A.Y., Yarmish A.N. Hosudarstvo y pravo Rossyy v peryod stanovleniya y razvytyia absoliutyzma (vtoraia polovyna XVII – konets XVIII v.): ucheb. posobyе. Kyev: UMK VO, 1989. 80 s. (*in Russian*)
6. Ysaev Y.A. Ystoryia hosudarstva y prava Rossyy: uchebnyk dlia yurydycheskykh vuzov. Yzd. 3-e pererab. y dop. Moskva: Yuryst, 1996. 544 s. (*in Russian*)
7. Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy. Sobranie pervoe. Sankt-Peterburh, 1830, T. 5. 780 s. (*in Russian*)
8. Istorii ukrainskoho kozatstva: Narysy. u 2 t. Redkol.: V.A. Smolii ta in. K.: Vyd. dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”, 2006. T. 2. 724 s. (*in Ukrainian*)
9. Ystochnyky malorossyiskoi ystoryy: sobranie D.N. Bantish-Kamenskym y yzdanie O. Bodianskym. V 2-kh chastiakh. Moskva, 1859. T. 2. 336 s. (*in Russian*)
10. Lazarevskyi O. Liudy staroi Malorosii. Holov. redkol.: O. Lazarevskyi. K., 1882. T. 1. 418 s. (*in Russian*)
11. Soloviev S. M. Ystoryia Rossyy s drevneishykh vremen. Moskva, 1991. T. 16. 1516 s. (*in Russian*)
12. Latkyn V.N. Uchebnyk ystoryy russkoho prava peryoda ymperyy. Yzdanye 2-oe., Sankt-Peterburh, 1909. 644 s. (*in Russian*)
13. Yakovliv A., Rychka V. M. Ukrainsko-Moskovski dohovory XVII – XVIII vikakh. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. No. 6, 1995. S. 124–137. (*in Ukrainian*)
14. Shevchuk V. Kozatska derzhava. K.: Abrys, 1995. 392 s. (*in Ukrainian*)
15. Smolii V. A. Ukrainska derzhavna ideia XVII–XVIII stolit: problemy formuvannia, evoliutsii, realizatsii. K.: Alternatyvy, 1997. 368 s. (*in Ukrainian*)